

Environmental Education and Sustainable Development

Open
Access

ORIGINAL ARTICLE

Comparison of Environmental Ideas of Ayatollah Khamenei Supreme leader of Iran and Ayatollah Javadi Amoli

Mohammad Yazdi

Professor, Faculty of earth sciences,
Shahid Beheshti University, Tehran,
Iran

Correspondence

Mohammad Yazdi

Email: m-yazdi@sbu.ac.ir

ABSTRACT

The following paper is about comparison of environmental opinions and thoughts of Ayatollah Khamenei supreme leader of Iran and Ayatollah Javadi Amoli. Ayatollah Khamenei is not only supreme leader of Iran but also, he is one of the eminent religious leaders in the world. Ayatollah Javadi Amoli is also one of the eminent religious philosophers and Shiite jurists in Iran. According to philosophers and religious leaders' ideas, the current environmental crises and natural disasters are due to separation of religion and environmental ethics from various aspects of human life. Environmental issues have attracted the attention not only of technical and engineering scientists, but also of Islamic philosophers and Islamic leaders, including Shiite jurists. Ayatollah Khamenei supreme leader of Iran and Ayatollah Javadi Amoli are two prominent jurists in the Shiite world who have dealt with environmental issues. The data analysis evaluation of his opinions and thoughts about environment and natural resources shows that tree and planting 205 cases (maximum) and environmental awareness 4 cases (minimum) occur in his statements. It is important to note that his special attention to tree and planting is similar to special attention of tree and planting in **Quran**. The data analysis of **Quran** words show that tree 27 cases and tree of Date 20 cases have been repeated. Ayatollah Javadi Amoli is another eminent jurists and philosopher in the Shiite world who have specially dealt with environmental issues. The result of this research show that Ayatollah Khamenei and Ayatollah Javadi Amoli opinions and thoughts about environment and nature have been deeply influenced by **Quranic** literature, hadiths and narrations mentioned by the Holy Prophet of Mohammad and Imam Jafar Sadiq, Shiite jurist's principles such as the rule of no harm, the rule of causation, the rule of loss and Islamic philosophers, especially Mulla Sadra. It clears that their view about environment, nature and natural resources is not only scientific, executively and expertise but also it is deeply moral and on the basis of environmental ethics.

KEY WORDS

Environment, Natural Resources, Ideas, Ayatollah Khamenei, Iran.

How to cite

Yazdi, M. (2023). Comparison of environmental ideas of Ayatollah Khamenei supreme leader of Iran and Ayatollah Javadi Amoli. Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development, 11(3), 175-186.

نشریه علمی

آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار

«مقاله پژوهشی»

مقایسه اندیشه‌های محیط‌زیستی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران و حضرت آیت‌الله جوادی آملی

محمد یزدی

استاد دانشکده علوم زمین دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

چکیده

موضوع محیط‌زیست و اخلاق محیط‌زیستی مورد توجه تمام ادیان الهی و غیر الهی بوده است. در عصر حاضر موضوع محیط‌زیست و طبیعت مورد توجه نه تنها دانشمندان علوم فنی و مهندسی قرار گرفته بلکه مورد توجه فیلسوفان معاصر و رهبران اسلامی از جمله فقهای شیعه قرار گرفته است. در سال‌های اخیر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی و حضرت آیت‌الله جوادی آملی دو تن از فقهای برجسته جهان تشیع هستند که به این موضوعات به صورت ویژه پرداخته‌اند. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران هم از نظر بالاترین مسئول حکومت و هم در جایگاه یکی از رهبران برجسته مذهبی جهان در طی بیست سال گذشته به صورت پیوسته به موضوع محیط‌زیست و طبیعت توجه داشته است. برای بررسی دیدگاه‌های مقام معظم رهبری ۵۷ مورد از بیانات ایشان در طی ده سال گذشته (۱۳۷۹-۱۳۹۹) با کلیدواژه‌های محیط‌زیست، طبیعت، منابع طبیعی، هوا، آب، خاک، درخت، جنگل، مرتع، تخریب، انرژی، آلودگی، آگاهی، قانون، جرم، تصرف و غیره مورد پردازش آماری، تجزیه و تحلیل قرار گرفت. پردازش این داده‌ها نشان می‌دهد که بیشترین تکرار در مورد کلمه درخت و درختکاری با ۲۰۵ مورد و کمترین آنها مربوط به کلمه آگاهی‌رسانی با ۴ مورد تکرار شده است. اهمیت ویژه رهبری بر درخت و درختکاری از این دیدگاه جالب است که در قرآن کریم نیز کلمه درخت ۲۷ بار و نام درختانی مثل خرما ۲۰ بار تکرار شده است. از نکات مهم دیگر در دیدگاه‌های مقام معظم رهبری نسبت به محیط‌زیست و منابع طبیعی آن است که علاوه بر به کارگیری کلمات درست از دید یک مقام اجرایی و کارشناسی، حاکم بودن ادبیات قرآنی و فلسفه اسلامی است. حضرت آیت‌الله جوادی آملی نیز به عنوان یک از فقهای برجسته جهان تشیع و فیلسوفان اسلامی از سال‌های ۱۳۸۴ به صورت ویژه به موضوع محیط‌زیست و طبیعت پرداخته است. بررسی مطالب موجود در سایت رسمی، سخنرانی‌ها، مقالات و کتب ایشان نشان می‌دهد خمیرمایه دیدگاه‌های ایشان بر دو مبنای ادبیات فلسفی و قرآنی قرار دارد. این پژوهش نشان می‌دهد که دیدگاه‌های محیط‌زیستی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای و حضرت آیت‌الله جوادی آملی تحت تأثیر ادبیات قرآنی، احادیث و روایات ذکر شده شده از پیامبر گرامی اسلام و امام جعفر صادق، مبانی فقهی معروفی مانند قاعده لاضرر و لاضرار، قاعده تسبیب، قاعده اتلاف و فیلسوفان اسلامی به ویژه ملاصدرا است. با این تفاوت که در دیدگاه‌های مقام معظم رهبری نظرات کارشناسی و اجرایی نیز کاملاً مشهود است در حالی که در نظرات حضرت آیت‌الله جوادی آملی نظرات کارشناسی و اجرایی مشاهده نمی‌شود.

واژه‌های کلیدی

محیط‌زیست، اندیشه‌ها، آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله جوادی آملی، ایران.

نویسنده مسئول:

محمد یزدی

رایانامه: m-yazdi@sbu.ac.ir

استناد به این مقاله:

یزدی، محمد. (۱۴۰۲). مقایسه اندیشه‌های محیط‌زیستی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران و حضرت آیت‌الله جوادی آملی، فصلنامه علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، ۱۱(۳)، ۱۷۵-۱۸۶.

مقدمه

نهی شده‌اند. به همین دلیل موضوع محیط‌زیست و طبیعت همان‌طور که در **قرآن** موردتوجه قرار گرفته همواره موضوع بحث فقها و فلاسفه ایرانی-اسلامی از جمله ملاصدرا در ادوار گذشته بوده است. در عصر حاضر نیز موضوع محیط‌زیست و طبیعت موردتوجه نه‌تنها دانشمندان علوم فنی و مهندسی قرار گرفته بلکه موردتوجه فیلسوفان معاصر و رهبران اسلامی از جمله فقهای شیعه قرار گرفته است. فقهای شیعه دوران معاصر هم بر مبنای دیدگاه‌های فلسفی از جمله ملاصدرا و هم بر مبنای مبانی شواهد **قرآنی** و احادیث به موضوع محیط‌زیست، طبیعت و اخلاق محیط‌زیستی توجه کرده‌اند. در سال‌های اخیر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی و حضرت آیت‌الله جوادی آملی دو تن از فقهای برجسته جهان تشیع هستند که به این موضوعات به‌صورت ویژه پرداخته‌اند. مقاله حاضر به بررسی مبانی اندیشه‌های محیط‌زیستی این دو فقیه برجسته جهان تشیع می‌پردازد.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش بر پایه پژوهش‌های کیفی و کمی، توصیفی تحلیلی، مقایسه‌ای و ترکیب این روش‌ها است. استفاده از رویکردهای کمی و کیفی توصیفی تحلیلی و مقایسه‌ای به‌صورت ترکیبی می‌تواند درک بهتری از موضوع را در اختیار پژوهشگران قرار دهد. از آنجاکه این پژوهش در مورد مقایسه نظرات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نه‌تنها به‌عنوان رهبر سیاسی ایران بلکه یکی از رهبران برجسته مذهبی جهان و حضرت آیت‌الله جوادی آملی به‌عنوان یکی از فقها و فلاسفه برجسته جهان تشیع در مورد حفظ محیط‌زیست و منابع طبیعی بود، پژوهش بر پایه پژوهش‌های کیفی و کمی و ترکیب این دو روش صورت گرفت. در بخش کمی، از سایت رسمی دفتر مقام معظم رهبری، سایت رسمی دفتر حضرت آیت‌الله جوادی آملی، سایت رسمی سازمان محیط‌زیست برای جمع‌آوری اطلاعات سخنرانی‌های ایشان استفاده گردید (جداول شماره ۱ و ۲). همچنین از مطالعات کتابخانه‌ای برای بررسی پیشینه پژوهش و مبانی نظری آن استفاده شد (Yazdi & Medadi, 2022). داده‌های به‌دست‌آمده با نرم‌افزار آماری SPSS¹⁰ تجزیه و تحلیل شدند. همچنین در این پژوهش برای بحث نتایج از توصیف، تحلیل و استنتاج استفاده شد. بدین ترتیب که ضمن توصیف باورهای اسلامی به استناد متون **قرآن** کریم، به تحلیل وجوه مختلف آن از جنبه زیست‌محیطی نیز پرداخته شد.

محیط‌زیست اکنون تبدیل به دغدغه مشترک مردم جهان شده است. منابع آلوده‌کننده محیط‌زیست به‌قدری تهدیدآمیز شده‌اند که نه‌تنها موجب تخریب شدید طبیعت شده بلکه حیات بشری در معرض تهدید جدی قرار گرفته است. عواملی مثل بیماری‌های فراگیر، تغییرات اقلیمی، نابودی تنوع زیستی، افزایش نامتوازن جمعیت، نابودی منابع طبیعی مثل منابع آب، خاک، جنگل‌ها و بحران پسماندها و پساب‌ها باعث شده تا بشر با بحران عظیم محیط‌زیستی مواجه شود به‌طوری‌که نه‌تنها آسایش بشر را در معرض تهدید قرار داده بلکه نسل بشر را در معرض تهدید انقراض قرار داده است. به‌ویژه پدیده‌هایی مثل بحران کرونا و فوت میلیون‌ها نفر در سراسر جهان علی‌رغم پیشرفت‌های خیره‌کننده پزشکی در جهان، این نگرانی‌ها را جدی کرده است (Yazdi, 2020 & 2021). به همین دلیل موضوع محیط‌زیست و طبیعت موردتوجه نه‌تنها کارشناسان این حوزه بلکه موردتوجه فیلسوفان و حتی رهبران مذهبی جهان قرار گرفته است.

خیلی از فیلسوفان و رهبران مذهبی جهان بحران‌های محیط‌زیستی و بلایای طبیعی فعلی را یکی از پیامدهای جدایی دین و اخلاق محیط‌زیستی از امور مختلف زندگی انسان می‌دانند. موضوع محیط‌زیست و طبیعت و اخلاق محیط‌زیستی موردتوجه تمام ادیان الهی و غیر الهی از جمله اسلام، مسیحیت و یهودیت بوده است. در این ادیان اجزای طبیعت، اجزای ما، حیات طبیعت، حیات ما و تخریب طبیعت، تخریب ما تلقی شده است. این همان درسی است که ادیان در طی ادوار گذشته به صدها زبان و به اشکال مختلف به انسان‌ها یاد داده‌اند. مثلاً در دین یهود کاشت درخت و گل آن‌قدر مقدس است که از یوحانان بن زکای از علمای یهودی نقل شده که اگر نهالی برای کاشتن در دست داری و خبر آمدن ماشیح (منجی موعود) را شنیدی، ابتدا نهال را بکار و سپس به استقبال او برو. رعایت حق طبیعت از جمله وظایف دینی مسیحیان محسوب می‌شود به‌طوری‌که پاپ اعظم فرانسیس در این‌باره گفته است که طبیعت خانه انسان است، بی‌احترامی و ناسپاسی انسان بدان سبب شده است که طبیعت این‌چنین وضعیت فاجعه‌باری پیدا کند (Rabbani, 2015; Hadadeyan, 1999).

در اسلام مانند مسیحیت و یهودیت به‌ویژه در **قرآن** کریم منابع حیاتی مثل آب، هوا و خاک، درخت و گیاه اشاراتی بسیار ارزشمند تلقی شده است و مسلمانان از تخریب و اسراف آنان

فرهنگ ملل مترقی از جمله فرهنگ ایران-اسلامی به خوبی بیان شده است و جزو اصول اولیه اخلاق ایرانی-اسلامی ما است. به همین دلیل است در متونی مثل **قرآن کریم**، نهج‌البلاغه، روایات ذکرشده از زبان پیامبر گرامی و ائمه معصومین و سنت زندگی بزرگان دینی رعایت حق انسان بر طبیعت و اجزاء آن به خوبی مشاهده می‌شود. امروزه این منش را در کلام و رفتار و سلوک زندگی مقام معظم رهبری نیز مشاهده می‌کنیم. ایشان با تکیه بر آموزه‌های ایرانی و اسلامی همواره نگاه ویژه‌ای به مقوله محیط‌زیست و حفظ طبیعت داشته است. ایشان از سویی در قامت یک رهبر دینی با توجه به مبانی دینی و از سوی دیگر از جایگاه رسمی و قانونی با توجه بر تأکید ویژه بر لزوم حفاظت از محیط‌زیست در قانون اساسی و اسناد بالادستی مصوب شده، به صورت جدی و صریح به حفاظت از محیط‌زیست و طبیعت در موارد متعدد و زمان‌های مختلف تأکید کرده‌اند.

- دیدگاه‌های محیط‌زیستی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران هم از نظر بالاترین مسئول حکومت و هم در جایگاه یکی از رهبران برجسته مذهبی جهان در طی بیست سال گذشته به صورت پیوسته به موضوع محیط‌زیست و طبیعت توجه داشته است. برای بررسی دیدگاه‌های مقام معظم رهبری ۵۷ مورد از بیانات ایشان در طی ده سال گذشته (۱۳۷۹-۱۳۹۹) با کلیدواژه‌های محیط‌زیست، طبیعت، منابع طبیعی، هوا، آب، خاک، درخت، جنگل، مرتع، تخریب، انرژی، آلودگی، آگاهی، قانون، جرم، تصرف و غیره مورد پردازش آماری، تجزیه و تحلیل قرار گرفت (جدول شماره ۱).

پردازش آماری این داده‌ها نشان می‌دهد که کلمه درخت و درختکاری با ۲۰۵ مورد، کلمه مرتع و تخریب مراتع ۱۴۴ مورد، ابعاد مختلف محیط‌زیست ۱۳۶، ابعاد مختلف آب ۱۳۲ مورد، ابعاد مختلف منابع طبیعی ۴۸ مورد، تخریب و فرسایش و آلودگی خاک، ۴۷ مورد، ابعاد مختلف تخریب محیط‌زیست و منابع طبیعی ۴۵ مورد، فرهنگ (محیط‌زیستی) ۲۹ مورد، تصرف منابع طبیعی ۱۶ مورد، ابعاد مختلف انرژی ۱۲ مورد، جرم انگاری تخلفات محیط‌زیستی و منابع طبیعی ۱۲ مورد، اهمیت توجه به آلودگی هوا، آب و خاک ۱۲ مورد، کویر ۱۲ مورد و ۷ مورد کلمه بیابان و آگاهی سازی مردم در مورد محیط‌زیست و منابع طبیعی ۴ مورد، تکرار شده‌اند. این داده‌ها نشان می‌دهند که بیشترین تکرار در مورد کلمه درخت و درختکاری با ۲۰۵

سپس به مبانی فلسفی، دینی و محیط‌زیستی دیدگاه‌های حضرت آیت‌الله خامنه‌ای و حضرت آیت‌الله جوادی آملی پرداخته شد و الهام بخشی آن برای حفظ محیط‌زیست و منابع طبیعی مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌های پژوهش

- محیط‌زیست در قرآن کریم

در **قرآن** مالکیت همه اشیا و اجزاء این عالم متعلق به خداوند متعال معرفی شده است. مالکیت انسان نسبت به این اشیا و اجزاء یک نوع مالکیت قراردادی است که از سوی خدا به افراد تفویض شده است (Rabbani, 1995) در **قرآن** به صراحت ذکر شده است که همه موجودات آسمانی و زمینی، هر چه از محدوده علم بشر پنهان است و هر چه در زمین و آنچه بین آن‌ها و در اعماق زمین است از آن خدا است. پس ما در یک محیطی زیست می‌کنیم که خدای عالم، خالق و مالک و حاکم آن است؛ بنابراین حفظ محیط‌زیست یک وظیفه دینی و الهی است (Fahimi, 2015) به همین دلیل در دین مبین اسلام قاعده مهم «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» وجود دارد. طبق این قاعده ضرر به اشخاص، حیوانات، گیاهان و سایر اجزاء محیط‌زیست به هیچ وجه مجاز نیست و پیامبر اسلام (ص) به شدت آن را نهی فرموده است (Entezari, 2012). تخریب و آلوده کردن محیط‌زیست مصداق بارز قانون لا ضرر است و طبق قانون اسلام گناه و یک جرم محسوب می‌شود. نتایج پژوهش‌های متعدد در **قرآن کریم** نشان می‌دهد که ۶۳ بار به کلمه آب، نقش و اهمیت آب‌ها پرداخته شده است. در آیات سوره‌هایی مثل اعراف آیه ۵۰، ابراهیم آیه ۱۶، واقعه آیه ۶۸، کهف آیه ۲۹، محمد آیه ۱۵، خداوند از آب گوارا به عنوان یکی از نعمت‌هایی که بهشتیان از آن بهره‌ور و دوزخیان از آن محروم هستند یاد می‌کند. در آیه ۱۷ سوره رعد، از آب به عنوان یک نعمت باقی و پایدار بر روی زمین اشاره یاد می‌شود. در آیه ۴۳ سوره الواقعة از دود (آلودگی هوا) به عنوان یکی از ویژگی‌های جهنم یاد شده است. در آیات **قرآن** ۴۴ بار از کلمه زمین یاد شده است. در آیه شریفه ۷۹ می‌فرماید اوست خدایی که شما را از خاک (زمین) پدید آورد. همچنین در آیه ۶۱ سوره هود ذکر می‌شود که خدای یگانه شما را از زمین به وجود آورد و شما را مأمور به آبادی زمین کرد (Javadi, Amoli & Rahimian, 2011).

اصل رعایت حقوق انسان، طبیعت و اجزای آن مثل گیاهان، جانوران، آب، خاک، هوا و غیره در همه ادیان الهی و

محیط‌زیست وارد ساخته‌اند. شیوه‌های ناصحیح و غیرعادلانه در تعامل با طبیعت و آلوده ساختن محیط‌زیست در کشورمان نشان‌دهنده فقدان آگاهی‌های زیست‌محیطی و ضعف سازوکارهای قانونی در صیانت از محیط‌زیست و جلوگیری از آلوده ساختن آن است. برای از بین بردن این نقیصه بزرگ و اساسی باید آگاهی افراد نسبت به مسائل زیست‌محیطی افزایش یابد و مدیریت‌های کلان در ایجاد ساختار مناسب همراه با الزامات قانونی برای رعایت حقوق عمومی تلاش کنند و انگیزه‌ها و حساسیت‌ها را برای مقابله با آلاینده‌ها بالا ببرند. در اسلام، جامع‌ترین دیدگاه و صحیح‌ترین شیوه تعامل با طبیعت و محیط‌زیست بیان گردیده است. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، حفاظت از محیط‌زیست برای همه نسل‌ها وظیفه‌ای عمومی تلقی گردیده و هرگونه تخریب آن در فعالیت‌های اقتصادی ممنوع اعلام شده است. اینک هماهنگی قوا که حاکی از عزم ملی بر تأمین محیط‌زیست سالم و جلوگیری از تخریب منابع طبیعی است از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. شایسته است مسئولان محترم برای ارتقاء سطح آگاهی و حساسیت عمومی در رابطه با محیط‌زیست تلاش و خلاقانه‌های قانونی را پر کنند و دستگاه‌های مسئول با دقت نسبت به اجرای قوانین مراقبت نمایند و با متخلفان به‌طور قاطع برخورد کنند و قوه قضائیه با سازوکار مناسب به تخلفات زیست‌محیطی رسیدگی کند (Yazdi & Medadi, 2022).

از نکات مهم دیگر در کلام مقام معظم رهبری نسبت به محیط‌زیست و منابع طبیعی آن است که توجه به فرهنگ‌سازی محیط‌زیستی نه‌تنها امری ضروری می‌دانند بلکه آن را در راستای فرهنگ دینی و اسلامی می‌دانند. در یکی از سخنرانی‌ها ایشان تأکید می‌کنند که از همه مهم‌تر برای حفظ محیط‌زیست، فرهنگ‌سازی است. فرهنگ‌سازی یعنی این که مردم بدانند که اهمیت حفظ محیط‌زیست چقدر است. این را از دبستان باید شروع کنیم. در کتاب‌های درسی؛ باید بچه‌های ما اهمیت مرتع و جنگل و هوا و آب‌و‌خاک و دریا و مانند این‌ها را از کودکی بفهمند و روی آن حساس باشند. مسئله فرهنگ را خیلی جدی بگیرید. فرهنگ، روح است. همه این‌هایی که گفتیم، جسم زندگی است. این جسم زندگی یک روحی دارد؛ آن روح، فرهنگ است. اگر چنانچه فرهنگ با جهت دینی و جهت الهی باشد، طبعاً همان چیزی خواهد شد که موردنظر اسلام و انسان‌های پاک است (Mostafapour, 2012).

همان‌طور که در مطالب فوق ذکر شد ایشان با بهره‌گیری از منطق فلاسفه اسلامی مثل ملاصدرا، از جنبه‌های دینی و

مورد و کمترین آنها مربوط به کلمه آگاهی‌رسانی با ۴ مورد تکرار است (اشکال شماره ۱ و شماره ۲). اهمیت ویژه رهبری بر درخت و درختکاری از این دیدگاه جالب است که در قرآن کریم نیز به دلایل متعددی کلمه درخت ۲۷ بار و نام درختانی مثل خرما ۲۰ بار تکرار شده است (Yazdi & Medadi, 2022).

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای علاوه بر به‌کارگیری کلمات درست از دید یک مقام اجرایی و کارشناسی، حاکم بودن یک روح معنوی و عدالت‌طلبانه در این حوزه است. ایشان معتقد است از نظر اسلام طبیعت متعلق به انسان است و او امانت‌دار این نعمت الهی برای نسل‌های بعدی است، لذا افرادی که اقدام به تخریب محیط‌زیست کنند به این امانت و به نسل‌های بشری خیانت کرده‌اند. چنین دیدگاهی در نظریات فیلسوفانی مثل ملاصدرا نیز مشاهده می‌شود. معضلاتی که به‌عنوان اثرات ناشی از تخریب محیط‌زیست در زندگی انسان‌ها به وجود آمده در واقع نتیجه کفران این نعمت است. امروز علم به راه غلطی کشانده شده است و قدرت‌های جهانی با سوءاستفاده از دانش بشری آن را برای تحکیم پایه‌های قدرت خود به‌کار گرفته‌اند و در این راه از تخریب محیط‌زیست و طبیعت نیز ابایی ندارند. تلاش‌های فعالان محیط‌زیست و برگزیدگان جوامع بشری به‌منظور حفظ طبیعت باید جدی و فراتر از شعار و ملاحظات در جهت مقابله با عوامل اصلی تخریب محیط‌زیست باشد (Yazdi & Medadi, 2022). در یک سخنرانی دیگری ایشان از دید یک نخبه دینی موضوع محیط‌زیست را به‌عنوان یک فریضه الهی طرح می‌کند. ایشان تأکید می‌کنند که مسئله محیط‌زیست و تخریب محیط‌زیست از آن چیزهایی است که ضربه‌اش را یک ملت، یک منطقه جغرافیایی و گاهی همه دنیا وقتی احساس می‌کنند که دیگر قابل جبران نیست. مسئله محیط‌زیست بسیار مسئله مهمی است که اسلام هم بر روی محیط‌زیست خیلی تکیه کرده است. حفظ محیط‌زیست، رعایت محیط‌زیست این چیزی که امروز دنیا به آن دست‌یافته است از جمله چیزهایی است که جزو تعالیم اسلام است (Yazdi & Medadi, 2022).

یکی از وجوه مهم دیدگاه‌های مقام معظم رهبری نسبت به محیط‌زیست و منابع طبیعی آن است که این موضوع را نه‌تنها یک وظیفه دینی بلکه یک وظیفه عدالت‌طلبانه نیز می‌داند. ایشان تخریب محیط‌زیست را معلول نابرابری‌های اجتماعی و استفاده غلط از طبیعت و یکی از عوامل تضییع حقوق انسان‌ها می‌داند. کشورهای صنعتی بیشترین آسیب را به طبیعت و

کلّ شی خلقه ثم هدی... یعنی پروردگار ساختار هر مخلوق را برابر استعداد، استحقاق، ظرفیت و هدفمندی او تأمین کرده است. گروهی از مردم با ارائه کُزراهه‌ها، بشر فریب‌خورده را وادار به عصیان می‌کنند، به بهانه حفظ صنعتِ سنتِ زیبای خلقت را به بدعت تبدیل و نظام باشکوه آفرینش را به هرج‌ومرج آلابیش و آلودگی دگرگون می‌نمایند. پیام **قرآن** کریم درباره ناسپاسان زیست‌محیطی و فاقدان فرهنگ صیانت محیط‌زیست، این است: *ظهر الفساد فی البرّ و البحر بما کسبت أیدی الناس لیذیقهم بعض الذی عملوا لعلهم یرجعون...* آنچه از دستور الهی برمی‌آید، این است که تابلوی زیبای آفرینش، امانت الهی به دست بشر است. چنان‌که همگی مکلف‌اند حقوق طبیعی هر موجود دیگر اعم از دریا و آبزیان و هوا و پرندگان هوا و استنشاق‌کنندگان از آن و نیز هر پدیده طبیعی دیگر را رعایت نمایند (Javadi Amoli, 2020).

دومین شاخص در دیدگاه‌های ایشان، صیانت از محیط‌زیست یک شاخصه کلیدی برای انسان به‌عنوان یک عنصر خلیفه‌اللهی محسوب می‌شود. مهم‌ترین عنصر خلافت الهی بعد از فراگیری معارف دینی، آباد ساختن زمین و نجات آن از هرگونه تباهی و تیرگی است. مقصود از زمین، گستره زیست بشر است که از عمق دریا تا اوج سپهر و قلّه آسمان را در برمی‌گیرد؛ بنابراین، فرهنگ محیط‌زیستی با مقام برین جانشینی خدا آمیخته است. آن‌کس که به‌جای پالایش هوا، آن را می‌آلود و عوض مرمت زمین، آن را ویران می‌کند و به‌جای غرس نهال، به قطع درخت می‌پردازد و به‌جای سالم‌سازی دریا و صحرا، از آلوده نمودن آن‌ها ایبایی ندارد، چنین فارغ بی‌فروغی، بی‌دریغ دروغ می‌گوید که خویشتن را خلیفه خدا می‌شمرد. منظور از عمارت زمین، تأمین اصول محیط‌زیستی برای حیات انسانی است؛ نه خصوص زندگی گیاهی که برخی دارند و نه مخصوص حیات حیوانی که عده‌ای به آن بسنده نمودند، بلکه زندگی انسانی که جامع تمام مراحل نباتی و حیوانی هم خواهد بود؛ یعنی هم زمین از خطر تباهی برهد و هم زمینه از ضرر اخلاقی مصون بماند تا هم بدن از مزایای طب طبیعی طرفی ببرد و هم روح از مواهب ویژه نفس رحمانی، به روح و ریحان نایل شود (Javadi Amoli, 2020).

سومین شاخص در دیدگاه‌های ایشان، حفاظت از محیط‌زیست یک صدقه جاریه محسوب می‌شود. این شاخص بر مبنای این سخن پیامبر گرامی اسلام استخراج شده است: *ثلاث یجلین البصر، النظر الی الخضره و الی الماء الجاری و الی*

سیاسی به موضوع محیط‌زیست توجه ویژه دارند. بر اساس مبانی **قرآنی** و دینی ایشان حفظ محیط‌زیست را یک وظیفه دینی می‌داند و از نظر سیاسی توجه به محیط‌زیست را از نظر آگاهی بخشی عمومی، ایجاد رویه‌های قانونی و نظارتی مؤثر، الگوسازی مناسب، تقویت و ایجاد همگرایی در قوای اجرایی، مقننه و قضایی، بهره‌گیری از نظرات علمی و کارشناسی، تقویت دیپلماسی محیط‌زیست مهم می‌داند.

همچنین پردازش بیانات و سخنرانی‌های ایشان به مناسبت‌های مختلف در فاصله زمانی سال‌های ۱۳۷۸-۱۳۹۹ نشان می‌دهد که در سال ۱۳۹۲ با ۴ مورد بیش‌ترین مورد سخنرانی در رابطه با محیط‌زیست داشته‌اند (شکل شماره ۲). در این سال در روز درختکاری، در تبیین وظایف شوراهای شهر و روستا، شهرداری‌ها پس از انتخابات، تبیین اولویت‌های کاری دولت یازدهم در آغاز شروع کار دولت، در تبیین فلسفه آموزش، تعلیم و تربیت در دیدار با نخبگان و اساتید دانشگاهی در مورد محیط‌زیست سخنرانی کرده‌اند (Mostafapour, 2012).

- دیدگاه‌های محیط‌زیستی حضرت آیت‌الله جوادی آملی

حضرت آیت‌الله جوادی آملی نیز به‌عنوان یکی از فقهای برجسته جهان تشیع و فیلسوفان اسلامی از سال‌های ۱۳۸۴ به‌صورت ویژه به موضوع محیط‌زیست و طبیعت پرداخته است. بررسی مطالب موجود در سایت رسمی، سخنرانی‌ها، مقالات و کتب ایشان نشان می‌دهد خمیرمایه دیدگاه‌های ایشان بر دو مبنای ادبیات فلسفی و **قرآنی** قرار دارد. از آنجاکه ایشان هم به ادبیات **قرآنی** و هم فلسفه اسلامی تسلط دارند، این موضوع کاملاً امری طبیعی است. در مجموعه نوشته‌ها، سخنرانی‌ها و پیام‌های حضرت آیت‌الله جوادی آملی در زمینه محیط‌زیست می‌توان شاخصه‌های اساسی و مهم زیر را استنتاج نمود (Islami, 2012):

اولین شاخص در دیدگاه‌های ایشان، تقبیح مخربان محیط‌زیست در آموزه‌های **قرآنی** است. در این زمینه ایشان توضیح داده‌اند که زیبایی جهان آفرینش در نظام‌مند بودن آن است؛ به‌طوری‌که هر مخلوقی با هماهنگی اجزای درونی و با هدف معین و راه و راهنمای مشخص آفریده شده است. از این‌رو، هم نظام فاعلی آن منسجم و عالمانه و هم نظام غایی آن مرتبط و حکیمانه است و هم نظام داخلی آن هماهنگ و خردمندانه است. در **قرآن** چنین آمده است: *ربنا الذی أعطی*

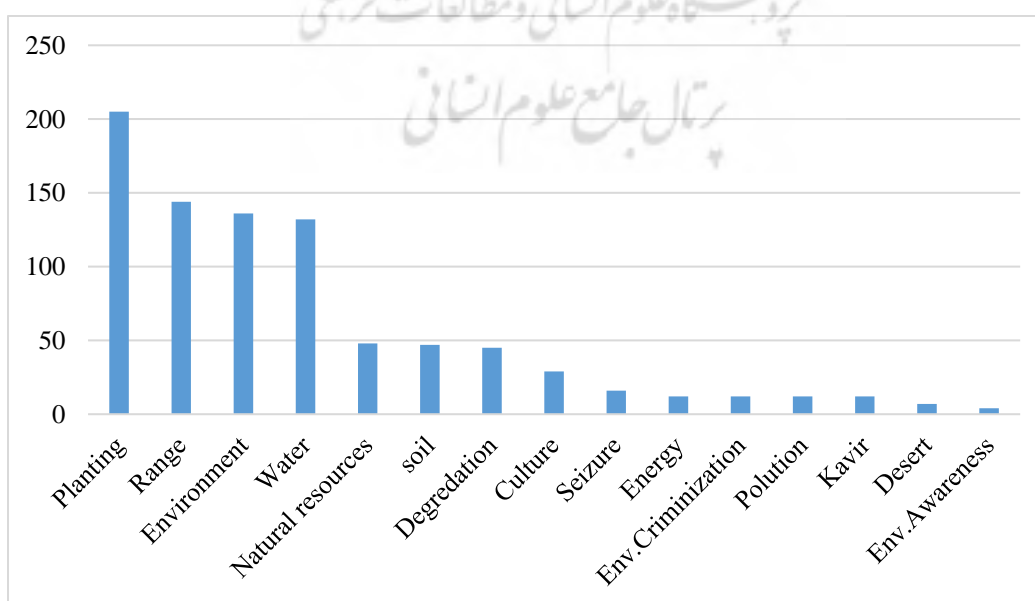
مطلوب اسلام است؛ نه در تحصیل آن کوتاهی رواست و نه در حراست آن، قصور سزاست و نه در نگهداری منابع طبیعی و مراتع و مزارع گل و گیاه، فتور به‌جاست.

الوجه الحسن... سه چیز است که پایه روشنی دیده‌اند: نگاه به سبزه و به آب روان و به روی نیکو. اگر جلوه چشم در دیدن فضای سبز و آب روان است، معلوم می‌شود که ایجاد و حفظ بوستان و گلستان و پارک سبز و روان ساختن جوی صاف،

جدول ۱. کلیدواژه‌های محیط‌زیستی در بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

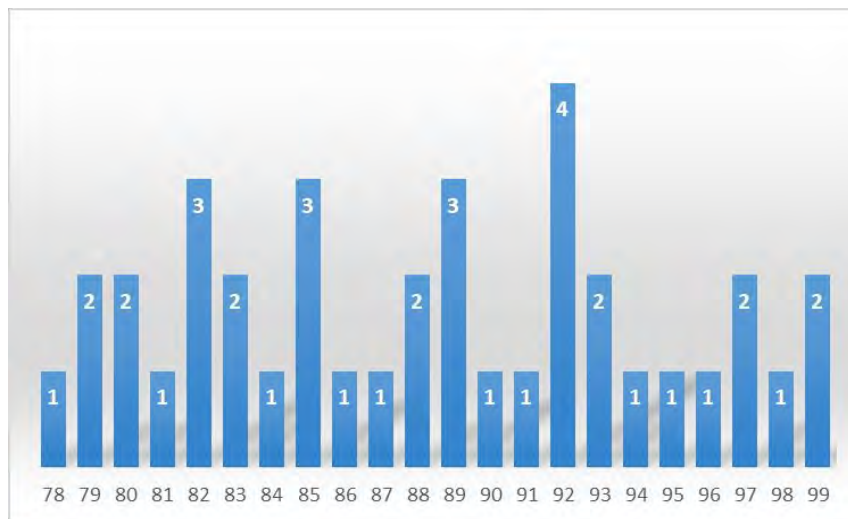
Table 1. Environmental Keywords in the Ayatollah Khamenei's statements

درصد (%) Percent	تکرار Frequency	کلیدواژه Keywords
23.8	205	Tree and planting درخت و درختکاری
16.7	144	Range and degradation مرتع و تخریب مراتع
15.7	136	Environment محیط‌زیست
15.3	132	Water آب
5.6	48	Natural resources منابع طبیعی
5.5	47	Soil degradation and pollution تخریب و آلودگی خاک
5.2	45	تخریب محیط‌زیست و منابع طبیعی
3.3	29	Environment and natural resources degradation
1.8	16	Environmental culture فرهنگ محیط‌زیستی
1.3	12	Natural resources seizure تصرف منابع طبیعی
1.3	12	Energy انرژی
1.3	12	جرم انگاری تخلفات محیط‌زیستی و منابع طبیعی
1.3	12	Criminalization of environment and natural resources degradation
1.3	12	اهمیت توجه به آلودگی هوا، آب‌و‌خاک
1.3	12	Importance of attention to air, water, soil pollution
1.3	12	Kavir کویر
0.8	7	Desert بیابان
0.5	4	آگاهی سازی محیط‌زیست و منابع طبیعی
		Environmental and natural resources awareness



شکل ۱. نمودار ستونی فراوانی آماری کلیدواژه‌های مهم بیانات مقام معظم رهبری در مورد محیط‌زیست

Figure 1. Histogram of Environmental Keywords in the Ayatollah Khamenei's Statements



شکل ۲. نمودار پردازش آماری تعداد سخنرانی‌های مقام معظم رهبری در مورد محیط‌زیست

Figure 2. Histogram of Number of the Ayatollah Khamenei's Environmental Statements on 1999-2020

متون دینی مشاهده می‌شود؛ به طوری که گاهی کاشتن درخت، در ردیف بهترین و مقدس‌ترین کارهای خیر قرار می‌گیرد؛ چنانکه از رسول اکرم در ضمن حدیثی آمده است که آن بزرگوار درختکاری را در کنار تعلیم دانش، ساختن مسجد، به ارث گذاشتن قرآن یا کتاب علمی سودمند دیگر و ... قرار داده است. اهمیت درختکاری به حدی است که رسول خدا در خصوص آن می‌فرماید: اگر نهالی در دست یکی از شماست و اعلان برپایی قیامت شده است و مرگ شما هم قطعی باشد، ولی تا برپایی آن به اندازه کاشتن یک نهال، فرصت دارید، آن را بکارید (Javadi Amoli, 2020).

ششمین شاخص در دیدگاه‌های ایشان، درختکاری یک شاخصه سبک زندگی اسلامی محسوب می‌گردد. از منظر آیت‌الله جوادی آملی و بر مبنای احادیث ذکر شده از پیامبر گرامی اسلام و امام جعفر صادق آثار بی‌بدیل درختکاری در زندگی جوامع انسانی شامل کسب حلال، صدقه بودن محصول آن، پاداش به اندازه محصول آن، ادامه بهره‌مندی از آن پس از مرگ است. فضایل، صواب‌ها و پاداش‌هایی در روایات برای درختکاری ذکر شده است که این عمل امر فردی نیست تا خود فرد بهره‌بردار بلکه ترغیب و تشویق به امور اجتماعی است؛ تا دیگران نیز از حاصل این کارها سود ببرند؛ در حالی که خود شخص نیز سود می‌برد (Javadi Amoli, 2020).

چکیده نظرات ایشان را در کتاب اسلام و محیط‌زیست نیز می‌توان مشاهده نمود. این کتاب شامل پنج فصل است و

اگر فضای سبز با زرع یا غرس خوشه یا شاخه ثمربخش همراه است، خیر مضاعف محسوب می‌شود. رسول گرامی اسلام غرس درخت میوه را صدقه ثواب آور دانسته و در تشویق آن، چنین فرموده: من غرس غرساً لم يأكل منه آدمی و لا خلق من خلق الله إلا كان له صدقة... گستره فیض خدا باعث شد که ثواب صدقه دادن از راه زرع یا کاشت و غرس درخت بارآور (مثمر)، اختصاصی به بهره‌برداری بشر نداشته باشد؛ بلکه اگر هر مخلوقی اعم از حیوان یا انسان از آن استفاده کند، عنوان صدقه بر آن منطبق خواهد شد (Javadi Amoli, 2020).

چهارمین شاخص در دیدگاه‌های ایشان، درخت تجلی پروردگار عالم محسوب می‌شود. درخت یکی از مظاهر زیبای خلقت و جلوه‌ای از تجلیات پروردگار عالم است که بخش مهمی از نیازهای بشر را برآورده می‌سازد، بهره‌های زیادی که درختان عاید بشر می‌کنند مانند آبادانی، خرمی، لطافت، آسایش، صفا و پاکی و موارد فراوان دیگر، باعث شده تا پیشوایان و بزرگان دینی خصوصاً اهل بیت علیهم السلام، همواره نسبت به غرس نهال توصیه‌های ویژه داشته باشند. از این رو شایسته است مسلمانان نسبت به کاشتن و حفظ درخت کوتاهی نکنند چراکه درختان از ابزار و عواملی هستند که در ایجاد هوای پاک و سالم‌سازی آن تأثیر ویژه دارند (Javadi Amoli, 2020).

پنجمین شاخص در دیدگاه‌های ایشان، اهتمام ویژه اسلام به درختکاری و ایجاد فضای سبز است. اهتمام اسلام به درختکاری، به ویژه کاشتن دانه یا شاخه ثمربخش، کاملاً در

پیامبر اکرم (ص) درختکاری در کنار تعلیم دانش، ساختن مسجد، ارث گذاشتن قرآن یا کتاب علمی سودمند دیگر واقع شده که این مقارنه، کاشف از درجه بالای اهتمام اسلام به درختکاری است.

برای بررسی دیدگاه‌های ایشان در کتاب اسلام و محیط‌زیست با کلیدواژه‌های محیط‌زیست، طبیعت، زیست‌محیطی، آب، زمین، درخت، جنگل، سبزی، دریا، آلودگی و غیره. مورد پردازش آماری، تجزیه و تحلیل قرار گرفت (جدول شماره ۲). پردازش آماری این داده‌ها نشان می‌دهد که کلمه محیط‌زیست ۸۷ بار، طبیعت ۷۴ بار، زمین ۶۱ بار، دریا ۵۹ بار، آب ۴۸ بار، درخت ۴۵ بار، فرهنگ محیط‌زیستی ۳۰ بار، زیست‌محیطی ۲۷ بار، تخریب محیط‌زیست و منابع طبیعی ۲۶ بار، تصرف منابع طبیعی ۱۷ بار، سبزی ۱۵ بار، آلودگی ۸ بار، جنگل ۶ بار تکرار شده است. این داده‌ها نشان می‌دهند که بیش‌ترین تکرار در مورد کلمه محیط‌زیست و زیست‌محیطی با ۱۱۴ مورد و کم‌ترین آنها مربوط به کلمه جنگل است (شکل شماره ۳).

همان‌طور که در مطالب فوق ذکر شد دیدگاه‌های محیط‌زیستی حضرت آیت‌الله جوادی آملی اغلب تحت تأثیر ادبیات قرآنی، احادیث و روایات ذکر شده از پیامبر گرامی اسلام و امام جعفر صادق، مبانی فقهی معروفی مانند قاعده لاضرر و لاضرار، قاعده تسبیح، قاعده اتلاف و فیلسوفان اسلامی به‌ویژه ملاصدرا است.

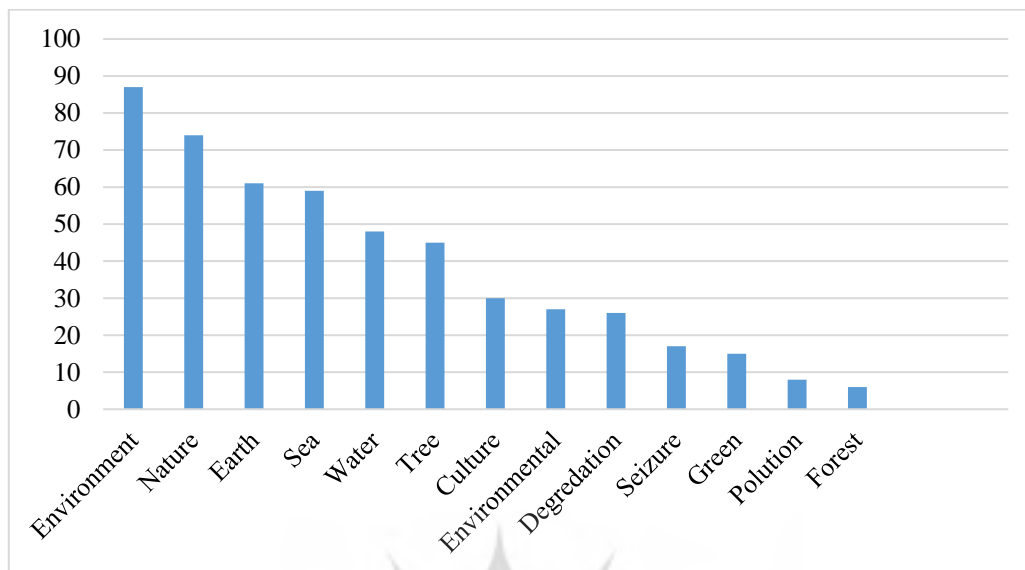
مجموعه‌ای از نوشته‌ها، سخنرانی‌ها و پیام‌های حضرت آیت‌الله جوادی آملی است که در زمینه محیط‌زیست ارائه شده است. فصل اول شامل آبدانی زمین و تأسیس مدینه فاضله توسط خلیفه الهی، فصل دوم شامل صبغه علوم انسانی و دینی محیط‌زیست، فصل سوم حاوی رابطه اعمال نیک و بد با حوادث طبیعی، فصل چهارم شامل تلاش در طبیعت و تأثیر آن در سلامت محیط‌زیست و فصل پنجم حاوی تأثیر حسن معاشرت در سلامت محیط‌زیست است. در فصل اول تأکید شده است که در دین حنیف الهی که در طول تاریخ به منهج‌ها و شریعت‌های متنوع برای انبیا الهی تجلی می‌یافت، شناخت اصول زیست‌محیطی و تحصیل آن و پرهیز از تخریب آن و سعی برای سالم‌سازی آن از بارزترین حقوق انسانی و نیز از روشن‌ترین تکالیف بشری به شمار می‌آید؛ تا نشاط جامعه همراه با سلامت آن خرمی افراد، همراه با صحت آنان تضمین شود. از دیگر مطالب آمده در فصل‌های مختلف کتاب اسلام و محیط‌زیست می‌توان به نقش استعمار گران در آلوده کردن و ناامن کردن محیط‌زیست، شبهه عدم هماهنگی بین قداست دینی با علوم و امور مادی، تأثیر وحی در شکوفایی علوم انسانی، آیات ناظر به رابطه بین اعمال شر و حوادث ناگوار و همچنین اعمال نیک و حوادث گوارا و تأثیر آیین سیاسی اسلام در صلح و امنیت محیط‌زیست اشاره کرد. در فصل چهارم درختکاری در ردیف مقدس‌ترین اعمال ذکر شده است، به‌طوری‌که گاهی کاشتن درخت، در ردیف بهترین و مقدس‌ترین کارهای خیر قرار می‌گیرد. چنانکه در حدیثی از

جدول ۲. کلیدواژه‌های مهم کتاب اسلام و محیط‌زیست حضرت آیت‌الله جوادی آملی در مورد محیط‌زیست

Table 2. Environmental Keywords in the Ayatollah Javadi Amoli's Statements

درصد (%) Percent	تکرار Frequency	کلیدواژه Keywords
17.3	87	محیط‌زیست Environment
14.7	74	طبیعت Nature
12.1	61	زمین Earth
11.7	59	دریا Sea
9.5	48	آب Water
8.9	45	درخت Tree
5.9	30	فرهنگ محیط‌زیستی Environmental culture
5.4	27	زیست‌محیطی Environmental
5.2	26	تخریب محیط‌زیست Environmental degradation
3.4	17	تصرف منابع طبیعی Natural resources seizure
3.0	15	سبزی Green
1.6	8	آلودگی Pollution

1.2	6	Forest جنگل
100	503	Total جمع



شکل ۳. نمودار فراوانی کلیدواژه‌های مهم کتاب اسلام و محیط‌زیست حضرت آیت‌الله جوادی آملی در مورد محیط‌زیست
Figure 3. Histogram of environmental keywords in in the Ayatollah Javadi Amoli's statements

معاصر و رهبران اسلامی از جمله فقهای شیعه قرار گرفته است. فقهای شیعه دوران معاصر هم بر مبنای دیدگاه‌های فلسفی از جمله ملاصدرا و هم بر مبنای مبانی شواهد **قرآنی** و احادیث نقل‌شده از پیامبر اسلام و ائمه معصوم، به موضوع محیط‌زیست، طبیعت و اخلاق محیط‌زیستی توجه کرده‌اند.

در سال‌های اخیر حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی و حضرت آیت‌الله جوادی آملی دو تن از فقهای برجسته جهان تشیع هستند که به این موضوعات به صورت ویژه پرداخته‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که حضرت آیت‌الله خامنه‌ای از دو جنبه معنوی و سیاسی به موضوع محیط‌زیست توجه دارد. بر اساس مبانی **قرآنی** و دینی ایشان حفظ محیط‌زیست را یک وظیفه دینی می‌داند. از نظر سیاسی مردمی بودن، عدالت‌طلبی، حکمرانی خوب چون آگاهی بخشی عمومی، ایجاد رویه‌های قانونی و نظارتی مؤثر، الگوسازی مناسب، تقویت و ایجاد همگرایی در قوای اجرایی، مقننه و قضایی، بهره‌گیری از نظرات علمی و کارشناسی، تقویت دیپلماسی محیط‌زیست از مؤلفه‌های مؤثر دیدگاه‌های محیط‌زیستی ایشان محسوب می‌شود. از نکات مهم دیگر در دیدگاه‌های مقام معظم رهبری نسبت به محیط‌زیست و منابع طبیعی آن است که علاوه بر به‌کارگیری کلمات درست از دید یک مقام اجرایی و کارشناسی، حاکم بودن ادبیات

بحث و نتیجه‌گیری

خیلی از فیلسوفان و رهبران مذهبی جهان بحران‌های محیط‌زیستی و بلایای طبیعی فعلی را یکی از پیامدهای جدایی دین و اخلاق محیط‌زیستی از امور مختلف زندگی انسان می‌دانند. موضوع محیط‌زیست و طبیعت و اخلاق محیط‌زیستی مورد توجه تمام ادیان الهی و غیر الهی از جمله اسلام، مسیحیت و یهودیت بوده است. در این ادیان اجزای طبیعت، اجزای بشر، حیات طبیعت، حیات بشر و تخریب طبیعت، تخریب بشر فرض شده است.

در اسلام به‌ویژه در **قرآن** کریم منابع محیط‌زیستی مثل آب، هوا و خاک، درخت و گیاه اشاراتی بسیار ارزشمند تلقی شده است و مسلمانان از تخریب و اسراف آنان نهی شده‌اند. به طوری که در **قرآن** کریم، حدود ۵۰۰ آیه وجود دارد که درباره محیط‌زیست و چگونگی برخورد انسان‌ها با آن تذکر داده شده است. همچنین از ۶۰۰۰ آیه **قرآن** سه هزار آیه مستقیم یا غیرمستقیم از طبیعت سخن گفته‌اند. به همین دلیل موضوع محیط‌زیست و طبیعت همان‌طور که در **قرآن** مورد توجه قرار گرفته همواره موضوع بحث فقها و فلاسفه ایرانی-اسلامی از جمله ملاصدرا در ادوار گذشته بوده است. در عصر حاضر نیز موضوع محیط‌زیست و طبیعت مورد توجه نه تنها دانشمندان علوم فنی و مهندسی قرار گرفته بلکه مورد توجه فیلسوفان

ایشان تحت تأثیر ادبیات قرآنی، احادیث و روایات ذکر شده شده از پیامبر گرامی اسلام و امام جعفر صادق، مبنای فقهی معروفی مانند قاعده لاضرر و لاضرار، قاعده تسبیب، قاعده اتلاف و فیلسوفان اسلامی به‌ویژه ملاصدرا است. با این تفاوت که در دیدگاه‌های مقام معظم رهبری نظرات کارشناسی و اجرایی نیز کاملاً مشهود است درحالی‌که در نظرات حضرت آیت‌الله جوادی آملی نظرات کارشناسی و اجرایی کم‌رنگ است.

قرآنی و فلسفه اسلامی است. حضرت آیت‌الله جوادی آملی نیز به‌عنوان یک از فقهای برجسته جهان تشیع و فیلسوف اسلامی از سال‌های ۱۳۸۴ به‌صورت ویژه به موضوع محیط‌زیست و طبیعت پرداخته است. بررسی مطالب موجود در سایت رسمی، سخنرانی‌ها، مقالات و کتب ایشان نشان می‌دهد خمیرمایه دیدگاه‌های ایشان بر دو مبنای ادبیات فلسفی و قرآنی قرار دارد. مقایسه دیدگاه‌های محیط‌زیستی حضرت آیت‌الله خامنه‌ای و حضرت آیت‌الله جوادی آملی نشان می‌دهد که دیدگاه‌های

References

- Aminzadeh, B. (2003). "Religious ideology and environment, an introduction to Islamic view towards nature". *Journal of environmental studies*. 28(30), 97-106. [In Persian].
- Entezari, A. (2012). "The religious principles of preserving the environment." *Theological – doctrinal research*, Fall, 2012, 47 - 71. [In Persian]
- Fahimi A, (2015). "Religion and the environment based on environmental verses from the point of view of the Faraygheen." *Journal of Comparative Studies of the Quran and Hadith*. 1(4), 103-124. [In Persian]
- Ghasemi, A. (2011). "The View Point of Seyyed Hossein Nasr Regarding the Environmental Crisis and Its Solution." *Journal of HEKMAT-E MO'ASER*. 2(1), 85-103. [In Persian]
- Hadadeyan, M. (1999). "Islam and the Environment." *Mashhad: Behnashr Publication*, 140p. [In Persian]
- Islami, M.T. (2012). "Islam and Environmental ethics with emphasis on the ideas of Ayatollah Javadi Amoli". *Isra Quarterly*, 4(12), 12-23. [In Persian]
- Islami, S.H. (2013). "Environmental ethics Backgrounds, Views and Future Prospects." *Journal of revelatory ethics*, 4(1), 7-36. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (2020). "Islam and the Environment." *Qom: Asra Publication*, 784p. [In Persian]
- Javadi Amoli, A., Rahimian, A. (2011). "Islam and the Environment." *Qom: Asra Publication*, 360p. [In Persian]
- Kalantari, E. (1997). "Evolution theory of living organism and argument from design." *Journal of Human Sciences, Isfahan University*, 4(10-11), 104-125. [In Persian]
- Majidi H., Mousavi Nia, S. M. (2018). "Dominant Discourse Factors on Ayatollah Khamenei's Environmental Thoughts." *Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development*. 6(3), 79-90. [In Persian]
- Mostafapour, M.R. (2012). "Intrinsic Value of Nature in View of Mullah Sadra Shirazi." *Journal of Isra Hekmat*, 4(2), 113-129. [In Persian]
- Muhaqeq Damad, M. (1994). "Nature and The Environment from the Perspective of Islam". *Journal of letter of culture (Nameye Farhang)*, 4(13), 78-89. [In Persian]
- Muhaqeq Damad, M. (2014). "Environmental theology." Tehran: *Publication of the Research Institute of Iranian Wisdom and Philosophy*. 256p. [In Persian]
- Nasr S. H. (2010). "The Environment is a Spiritual Crisis." *Journal of the News of Religions*, 7(29), 7-36. [In Persian]
- Nasr, S. H. (1999). "Religion and Environmental Crisis." *Criticism and theory magazine*, 4(17-18), 88-102. [In Persian]
- Rabbani Golpayegani A. (1995). "From Environmental theology in Christianity." *Journal of Keyhan Andisheh*. 16(61), 1-12. [In Persian]
- Rabbani Golpayegani A. (2015). "From Environmental theology to theology of environment." *Journal of Kalam Islamic*. 20(95), 9-29. [In Persian]
- Sadeghi A. H., Akbarian S., Shaker M.K. (2007). "New approaches to religious

- themes for environmental protection.” *Journal of Research and Hawzah*, 8(30-31), 157-177. [In Persian]
- Yazdi M. & Medadi, M. (2022). “Environment in the Ayatollah Khamenei’s Thoughts, the Supreme Leader of Iran.” *Quarterly Journal of Environmental Education and Sustainable Development*, 10(2), 9-18. [In Persian]
- Yazdi, M. (2020). “Environmental impacts of the Covid-19 pandemic on the world and Iran.” *Journal of Sustainable Earth Review*, 1(2), 1-12.
- Yazdi, M. (2021). “Environmental impacts of the Covid-19 pandemic on the world and Iran.” *Journal of Sustainable Earth Review*, 2(6), 1-15.

**COPYRIGHTS**

© 2023 by the authors. Licensee PNU, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY4.0) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)